ÖRINGBIBELN

Tobias Fränstam

TOBIAS FRÄNSTAM MED JOHAN TELL

BOKFÖRLAGET MAX STRÖM

↕ *Tredelat splitcane-flugspö »Tärnan« från 1950-talet, från Arjon – Firma Arvid Jonsson i Malung.*

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1: NAPP 7
2: HISTORIA 19
3: VÄKTAREN 43
4: LEK 51
5: SINNEN 65
6: JAKT 73
7: GENTLEMANNAFISKE 79
8: BÄCKÖRING 93
9: REKORD 99
10: HAVSÖRING 105
11: KVINNORNA 145
12: INSJÖÖRING 155
13: FLUGBINDNING 175
14: FJÄLLÖRING 185
15: FAVORITFLUGOR 217
16: SLÄKTINGAR 237
17: PUT AND TAKE 251
18: FISKEVÅRD 269
19: CATCH AND RELEASE 279
20: ODLAD 283
21: MAT 293
22: KURIOSA 307
BILDREGISTER 317
REGISTER 318

Öring på fluga är mer än ett fiske. Det är konsten att en stund bli en del av vattnet.

OM DET VANLIGAS MAGI

Jag var bara ett litet barn, en grabb, på utflykt med far. Men minnet av det första mötet är fortfarande starkt och klart. Outplånligt.

Vi hade länge, tyckte fyraåringen, gått längs en skogsväg så rak att den verkade vara ritad med linjal. Vilket nog faktiskt var fallet eftersom det var en gammal banvall. Här hade tågen som korsade Gotland en gång stånkat fram, men nu var allt nedlagt.

På ena sidan om vägen löpte en bäck, klar som kristall, men så nätt och grund att till och med jag med mina korta ben tog mig torrskodd över med ett rejält kliv. På bägge sidor stod skogen mörk, tät och snårig, helt annorlunda än de öppna, ljusa och mer ståtliga marker jag var van vid från hemma i Södermanland. Det var gårdens mark, morfars och mormors skog.

Efter att vi följt bäcken till skogens mitt tog den plötsligt slut. Där låg istället en mycket liten, rund vattenspegel, inte större än ett matsalsbord och endast ett par decimeter djup. Botten var kritvit och vattnet verkade till en början alldeles stilla. Men så upptäckte jag hur ytan krusades svagt av en liten ström som sipprade upp ur marken. Och just då, mitt över den runda botten, skymtade en mörk skugga. Jag stirrade som förtrollad. Först litade jag inte på mina ögon, trodde jag betraktade något som ljusets spel i vattnet skapat. Men så rörde skuggan sig. Sakta, högtidligt, med fenorna makligt vippande i det svaga flödet. Det var som om naturen visade mig en stor hemlighet. En varelse ur en annan värld, ett väsen som lika gärna kunde ha varit en fe eller en skenbild av något mytiskt.

I samma ögonblick som jag tog ett steg närmare försvann skuggan som genom ett trollslag. Jag stod kvar vid kanten av vattenhålet, förbryllad och med en känsla av att jag just hade fått se något som egentligen inte ville bli sett.

Min far lutade sig fram, log och sa: »Det där är en bäcköring. En fisk som på något sätt hittat hit som liten och sedan vuxit sig för stor för att ta sig någon annanstans.«

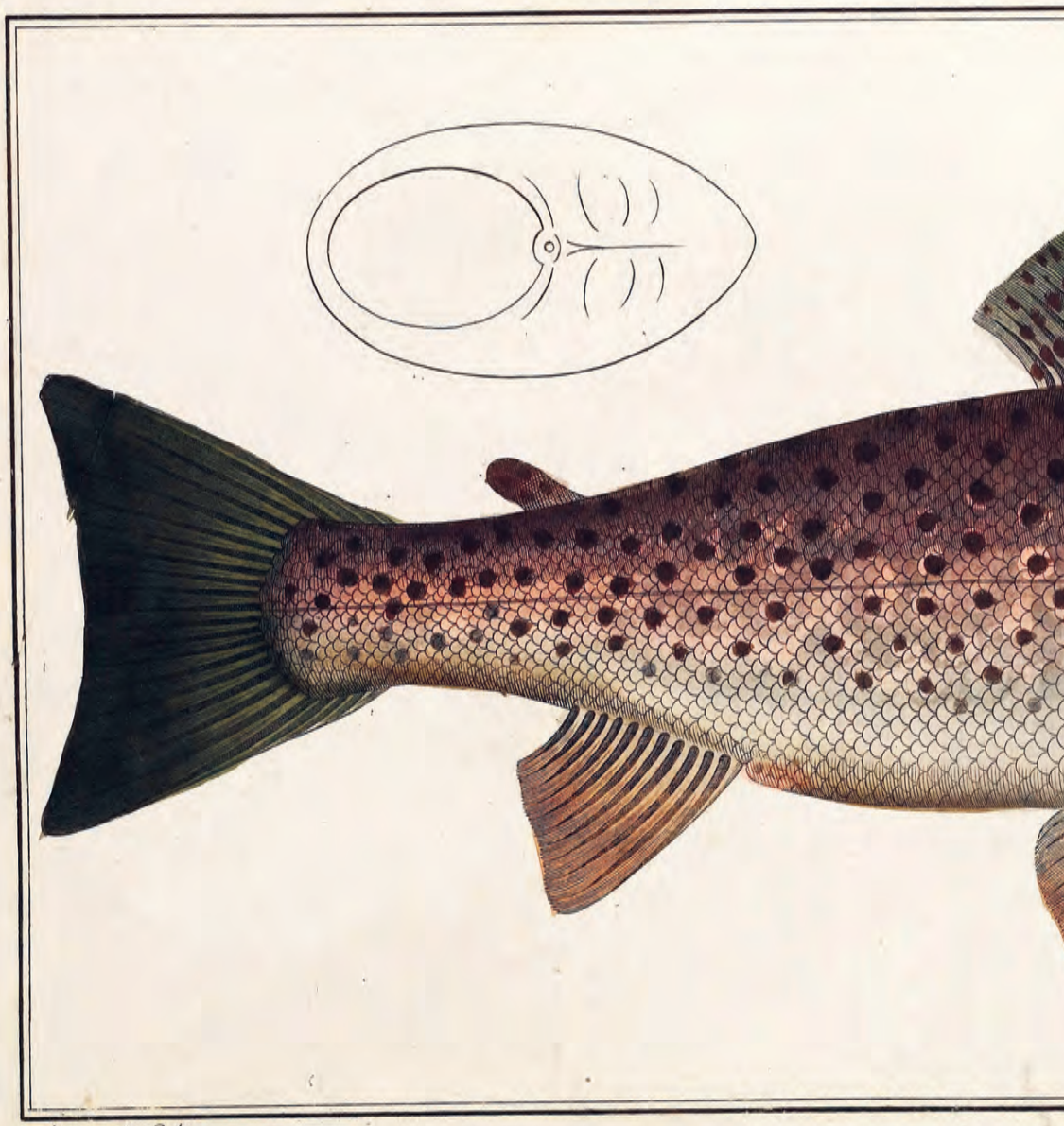

↕ *Öring (Salmo trutta) – den luriga skönheten i strömmen, älskad och förbannad av sportfiskare för sin skarpa blick och explosiva hugg. Här ur Marcus Élieser Blochs samling av drygt 1500 avbildade fiskarter. Född 1723 i Ansbach i Tyskland var han läkare till yrket, men är i dag främst ihågkommen för sitt banbrytande arbete inom iktyologi och detaljrika fiskillustrationer.*

SALMO TRUTTA.
Die Lachs forelle.
La Truite.
The Trut.

21.

C. Bodenehr. fe:

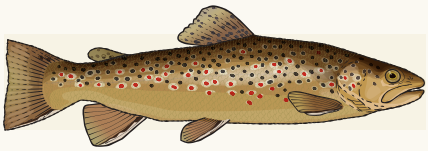

BÄCKÖRING / FJÄLLÖRING

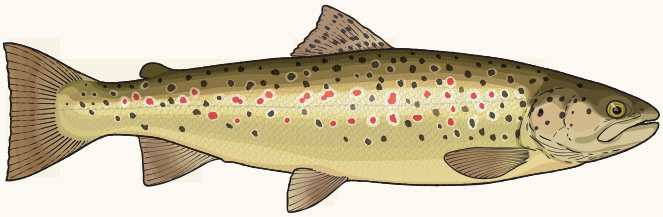

INSJÖÖRING

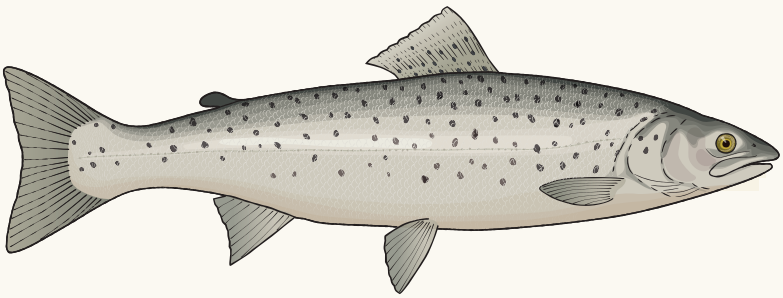

HAVSÖÖRING

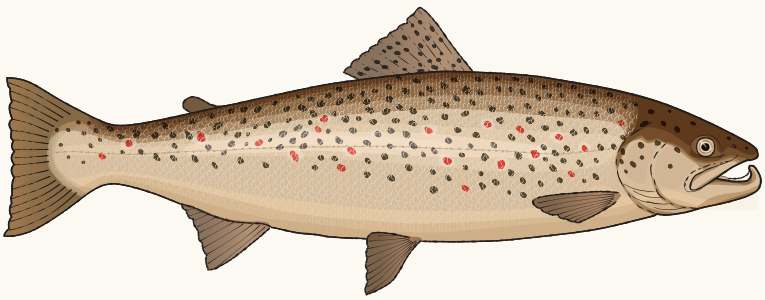

LEKDRÄKT HAVSÖRING

som driver förbi. Om något avviker – en skugga som inte hör hemma, ett byte som rör sig onaturligt – då reagerar den omedelbart. Alltför många gånger har jag sett ett fint exemplar vända bort just när jag trott att kastet var perfekt; imitationen, presentationen eller humöret var inte gott nog. Med öringen kan man aldrig säkert veta.

Som rovfisk är öringen en praktiker. Den tar det som är lättillgängligt men ändå energirikt. Den patrullerar inte runt och chansar; den väntar på att rätt sak ska komma till den. Insektskläckningar, larver som släpper taget från stenarna, småfisk som slinker fel – allt sådant utnyttjar den. Det är också därför den är så svår att lura under vissa perioder. När det finns gott om naturlig föda är det inte många beten som duger. Då gäller det att vara både noggrann och ödmjuk. Öringen bryr sig inte om vad man tror borde fungera. Den bryr sig bara om vad vattnet faktiskt erbjuder den just då.

Det är därför öringfisket har en särskild dragningskraft. Det är inte bara kampen eller storleken som är grejen. Det är mötet med en fisk som ställer krav på att man är skärpt. För varje kast måste man fundera på vad den ser, vad den vill och vad som stör den. Det handlar om att läsa detaljer: hur en insekt färdas i strömmen, hur högt eller lågt fisken står den dagen, hur vattnet förändrats av regn eller värme. När man väl lyckas känns det inte som tur, utan som om man äntligen fått alla bitar på plats.

Olika miljöer formar olika öringar.

Bäcköringen är mindre, men desto mer försiktig. Den räknar varje centimeter av sin undanskymda håla och lämnar den bara om den måste. Den lever nära bottnen, nära skyddet, och den överlever på de minsta marginaler – men just därför är den också en av de mest skickliga överlevarna av alla typer.

Fjällöringen, med sina klara färger och röda fläckar likt bäcköringen, lever i vatten där det gör ont att sticka ned handen, så kallt är det. Den är snabbare, mer vaksam på rörelser ovanifrån. I vatten klart som kristall finns inte det minsta utrymme för en usel presentation, den tar till flykten för minsta störning.

Havsöringen, silverblank och kraftig, bär på annan styrka efter sin tid ute i saltvattnet. Det är en fisk som hunnit både bygga muskler och samla erfarenhet till vanor man bara kan gissa sig till. Min vän John Kärki kallar den Spöket, inte som en metafor för något läskigt eller farligt väsen, mer som en dimlik gestalt. En som bara visar sig när den själv vill och bara för den som valt att tro och därigenom uthärdat kustens element i tillräckligt många timmar.

Insjööringen har sin egen historia. En fisk vilken likt sin kusin i havet en gång lämnat den trygga bäcken för att bli stor, silverblank och strömlinjeformad, nästan som

en annan art, och bege sig ut i gråvattnet. Den växer till sig i större sjöar där födan är rik och djupen stora, patrullerande såväl frivatten som djupkanter och grundflak. Belöningen kan vara riklig, en insjööring som haft gott om betesfisk blir ofta bred över ryggen och imponerande stark – ett tydligt resultat av ett liv med mycket utrymme.

Trots skillnaderna har de alla samma grundinstinkt: att förstå sin plats och inte ge mer av sig själva än nödvändigt.

Gemensamt för alla öringar är att deras vanor förändras. Något rör sig i dess inre, något som inte har med dagsljus eller predatorer att göra. Det börjar med hormoner som vandrar genom kroppen och säger: det är dags. Och då byter öringen både skepnad och sinne. Kroppen kläs i en rustning av läderartat brons, fenkanterna skärps, kroppen fylls av en annan tyngd. Den blir inte längre bara den som vakar över sin ström, hölja eller skärgårdskobbe, den blir den som ger sig av.

För när denna urdrift vaknar löser fisken upp sina band till platsen som format den. Det är märkligt hur total förvandlingen är. Den öring som nyss höll sitt revir som en bergfast ande i vattnet, läst bäckens varje virvel och skugga med kirurgisk precision, släpper plötsligt allt detta. Väktaren och Spöket blir till Vandraren.

Den ger sig av med en målmedvetenhet där inget kan stoppa den. Och långt upp i bäckens rena, klara och skyddade vatten finns de bästa yngelkamrarna. Det är dit den måste ta sig.

När Vandraren väl når tillbaka till sina lekplatser är det som att se ett stort system gå i lås. Den känner igen vattnet på ett sätt vi människor nog aldrig riktigt kan förstå. Den hittar sina platser trots att stormar och höstfloder flyttat stenar och grus. Och när leken väl är igång märks det att alla uppoffringar varit för just detta ögonblick.

Jag har sett öringar slå sig blodiga när de förgäves men av envishet, gång på gång hoppat rakt in i betongen av den damm som skurit av dess vandringsväg.

Jag har sett öringar som piskat ytan till vitvatten när hanarna slagits om rätten till honor och honorna kämpat med varandra om att få välja plats för att gräva ned sin rom, just där strömmen river som friskast i grusbäddens botten.

Efteråt är fisken ofta sliten. Vissa dör, andra hämtar sig. Vandraren glider tillbaka mot sitt gamla leverne och återgår till det liv den känner bäst. Väktaren och Spöket är tillbaka, tills allt en dag börjar om igen.

↦ *I bäcken bär öringen ofta sin vackraste dräkt – röda prickar insprängda i nyanser av hjortron och brons.*

OM DEN LÅNGA VANDRINGENS FÖRSPEL

Öringens lek är både ett biologiskt faktum och ett drama laddat med konsekvenser. Min barndoms upptäckter och min vuxna förståelse av varför arten vandrar, slåss och ibland dör handlar om att livet ska börja om.

I bakvattnet efter bron, mot den ljusa bottnen, stod tre skuggor. En gigantisk och två mindre. Det var havsöringar som hittat upp i vår å och sett ut en lekplats just invid vår bro. Den bro jag och mina jämngamla, åttaåriga kompisar några dagar tidigare byggt.

Efter att ha avverkat förskolan började jag som sjuåring första klass i Ulldalsskolan, en vackert regementsliknande gulputsad byggnad med breda marmortrappor, två våningar och ett skolkök med bespisning på bottenvåningen. Reglerna där var enkla: vi fick inte lämna skolgården. På rasterna under hela första läsåret var vi barn sysselsatta med att bygga en koja i en tät granhäck. Väggar och tak förstärkte vi med pinnar medan golvet täcktes med torrt gräs. Hela klassen hade varit med på bygget där alla haft sina egna arbetsuppgifter; min hade varit förman, den som bestämde vad som skulle göras.

Men bra undervisning behövde tydligen modernare lokaler, och inför årskurs två fick Waldorfverksamheten ta över våra gamla lokaler medan vi flyttade till den nybyggda Ådalsskolan i Järnas utkant.

Där fortsatte byggandet, men manfallet blev stort. Kojor kräver tillgång till natur, och nu låg den utanför skolgården, intill Moraån, och dit var vi förbjudna att gå. Vi var endast sex stycken från fjolårets bosättning som trotsade förbudet – Moraån var alldeles för spännande inte minst jämfört med Ulldalsskolans tråkiga skolgård.

⬧ *En fena skär genom strömmen som ett löfte om liv. En öring vandrar upp i ett vattendrag för lek.*

Sommaren innan hade jag följt med min storebror och hans kompisar till Överskottsbolaget och skaffat lämplig utrustning: uniform, stålhjälm, ryggsäck, fältflaska, kök och hopfällbar spade. Vi hade belägrat oss på en ö mitt i ån, grävt värn och gjort en bas. Jag visste att detta skulle bli den perfekta platsen för vår nya koja. Men ett problem hade uppstått. I juli hade vattenståndet varit så lågt att man kunnat trippa över grusbotten hela vägen ut till ön, men nu, när höstregnet satt fart, gick det knappt ens i höga stövlar att ta sig torrskodd över ån. Därför startade vi ett brobygge.

Vi staplade sten på sten över den grundaste delen av en grusbank som spände tvärs över ån. Fick vi bara ut tillräckligt många fundament kunde vi därefter lägga stockar att balansera över åfåran på.

Ett liv är långt men somliga minnen glömmer man aldrig. Det måste ha varit i oktober: klar luft, vindstilla, det mesta av lövverket hade redan vissnat och över ån hängde den för oss välbekanta lukten av multnande blad. Jag hade, som alltid, ätit min skollunch så fort jag kunde för att därefter direkt ta mig ned till ån.

Namnet Järna kom från det fornnordiska ordet för skyddad havsvik: *garn*. Långt tillbaka i tiden hade Moraåns dalgång varit en långsmal fjärd, viktig för sjöfart och vikingar. Men allt eftersom århundraden gått hade landskapet omkring långsamt höjt sig och förvandlat den stora havsviken till en beskedlig å, djupt nere i den mjuka moränjorden.

Det var på den här dalgångens kant jag kom i full fart, spanande ned mot vår bro. Vårt bygge hade förändrat flödet. Där ån tidigare runnit jämn och bred hade flödet nu tryckts ihop. Det finaste gruset hade spolats bort och bottnen hade blivit mer ojämn, med en hög vattenhastighet och ett ringa djup direkt uppströms bron, och därefter en rad mindre höljor där strömmen pressades igenom öppningarna.

Jag upptäckte genast hur tre mörka öringar strök fram över grusbottnen, vilket gjorde mig förvånad. Vi hade tydligen inte bara byggt en bro utan samtidigt skapat en lekplats åt fisk.

Den större av de tre provgrävde med ett par snabba ryck av stjärtfenan i grusbädden, tvekade och sökte vidare. Detta var en rejäl hona som letade efter ett perfekt ställe att gräva en lekgrop för sina ägg.

En bit bort såg jag ytterligare en stor hona. Tätt följd av en hane med sin karaktäristiska lekkrok i underkäken. Fiskarnas sidor glödde i koppar och rött. Plötsligt tycktes det som om vattnet kokade när paret började leka över en ljus fläck i gruset.

Av en slump hade jag fått se min första öringlek och detta till följd av en annan slump: att vår bro även blivit en lyckad fiskevårdsinsats.

ÖRINGENS LEKSTRATEGI

Att vara en höstlekande art innebär såväl för- som nackdelar. Under hösten är öringen som mest välnärd, vilket gör att honan kan producera många och energirika ägg. Fortplantningen sker dessutom innan vintern, då förhållandena ofta är svåra med låg födotillgång och hög dödlighet. Samtidigt finns en risk: ynglen måste kläckas vid rätt tidpunkt på våren, den som sammanfaller med gynnsamma miljöförhållanden, som vårflod, rätt temperatur och tillgång på föda.

Öringen leker vanligtvis under oktober och november – i norr och på högre höjd sker leken tidigt under detta spann, i söder och i låglandet senare. Enklare uttryckt: den följer hösten.

I större vattendrag är tidpunkten för leken mycket stabil och återkommer på ungefär samma datum år från år. Variationen i mindre vattendrag är stor då lekfiskarna inte kommer upp förrän höstregnen höjt vattenståndet. Men öringarna måste se upp och inte vänta för länge med att vandra. Som växelvarm organism är dess kroppsstyrka och uthållighet beroende av omgivningens temperatur; blir vattnet för kallt, ja då orkar den helt enkelt inte forcera branta hinder som kommer i dess väg.

Där havsöringen måste vandra långt uppströms, vanligen i större vattendrag, kan detta ske redan under sommaren. För innan vattenkraftens tid, då vi fortfarande hade vandrande bestånd av fisk i så gott som varje vattendrag, hyste till exempel vårt stora innanhav Vänern såväl den långvandrande Klarälvsöringen som den kortvandrande Gullspångsöringen. Stigande så långt som 40 mil hela vägen in i Norge började Klarälvsöringen vandra redan i maj–juni medan Gullspångsöringen, vilken vandrade betydligt kortare, steg först i september–oktober. Alltså två varianter, som levde sida vid sida i samma sjö men med helt olika vandringsmönster.

Strategierna för hur olika fiskarter lägger sin rom är många. Pelagiska fiskbestånd producerar många romkorn per individ, men dödligheten är enorm och det är till stor del slumpen av väder, vind och predation som avgör om de eventuella yngel som kläcks fram lyckas överleva. Andra arter som gädda, abborre, gös och mörtfiskar lägger mindre rom men under mer kontrollerade förutsättningar. Gädda sprider rommen i grunt och vegetationsrikt vatten, där äggen i bästa fall klibbar fast i vegetation och hålls ovan botten. Karpfiskar som mört och id leker gärna i ström-

mar där rommen fästs på stenar, vegetation eller rötter som sticker upp i fåran. På så vis hålls rommen syresatt men inte särskilt gömd. Gösen, som främst huserar i sjöarnas djupare vatten, bygger ett näste där rommen läggs. Hanen vaktar redet, fläktar friskt vatten över äggen som spolar bort sediment och jagar aggressivt bort äggtjuvar.

Men öringen då, hur gör den?

Till att börja med föredras rena, kalla, sedimentfria och väl syresatta vattendrag med grus- och stenbotten. Och eftersom arten är en synnerligen god simmare skyr den heller inte strömmarnas brantaste hinder, skjutande till väders rakt upp över stupande fall om de bara har en hölja nedanför att ta fart genom. Men är vattnet istället för grunt kan den även kravla på mage i långa sträckor genom grunda forsar.

Ju längre upp en öring rör sig i landskapet, desto mer förändras vattendragets karaktär ofta till öringens fördel. En ström faller ofta brantare närmare källan, och här är även vattenkvaliteten som bäst eftersom vattnet ännu inte har hunnit samla på sig jordpartiklar eller andra föroreningar.

Även mängden annan fisk, som konkurrerar om såväl föda som livsutrymme, minskar ju längre från större vattenkroppar som vattendraget sträcker sig. En bra bit uppströms mynningen till havet eller nedströms en större sjö kan förutsättningarna för att lämna ägg och yngel i tryggt förvar vara som bäst.

Öring som leker i ett vattendrag bildar lokala bestånd som återvänder till födelsevattnet för att leka, ett så kallat homingbeteende. Men driften är inte lika stark som hos släktingen lax, som alltid mer slaviskt söker sig till sin egen hemälv. Hos öringen sker ett större genetiskt utbyte av så kallade felsimmare som väljer att leka i ett främmande vattendrag.

Till skillnad från lax, som vanligtvis endast leker en gång, kan öring leka flera gånger under sin livstid, och de flesta överlever leken. I den intensivt studerade Åvaån på Södertörn har havsöringen undersökts i snart ett sekel. I en stor studie från 50-talet visade det sig att mer än en tredjedel av den lekvandrande öringen lekt vid ett tidigare tillfälle och drygt hälften av honorna lekte två, ja vissa upp till tre år i följd. Men detta beteende tycks vara kopplat till temperaturen. Öring i den stora, djupa och kalla Sydnorska sjön Mjösa står som regel över nästkommande års lek.

↦ *Färgsprakande som ett höstlöv med pansarhud i läder. En leköring som fångats för avelsfiske i den lilla Vaskabäcken utanför Södertälje.*

VISION